

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TOKAT'TA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT
SEMPOZYUMU**

18-20 Ekim 2018

BİLDİRİLER

Cilt 1

TOKAT - 2018

ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TOKAT'TA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT
SEMPOZYUMU
18-20 Ekim 2018
BİLDİRİLER

Cilt 1

Editörler

Prof. Dr. Hanifi VURAL
Doç. Dr. Ahmet İNANIR
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman PAK
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖKSÜZ

Takım No: 978-975-7328-74-2 (Tk)

ISBN: 978-975-7328-75-9 (1.c)

Web Sayfası: <http://tokatsempozyum2018.gop.edu.tr>

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları

TOKAT - 2018

İbn Kemal'in Cebr ve Kader Tartışmalarına Katkısı Ya Da Çözumsuzluğun Bir Parçası Olması

Halil TAŞPINAR*

Öz: İslâm düşünce tarihinin gelişiminde Osmanlı Devletinin ve onun yetiştirdiği ilim adamlarının büyük etkileri vardır. Osmanlı'nın parlak devirlerini yaşadığı XV. ve XVI. yüzyıl ilim adamlarından birisi de İbn Kemal'dir. Onun “*Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader*” risalesi ile diğer kelâm risalelerindeki kelâm konularını anlamabilim açısından ve günümüzdeki yansımalarının neler olabileceğini dil bilimsel semantik ile felsefi semantik arasındaki ayırımı, aklî- nakli olarak tahkik edişini. Allah'ın ilim ve takdirinin kulun hürriyetini engellemediğini, bir hadis ile ilgili olarak yapılan bir itiraza verdiği ikili takdir anlayışına uygun yorum yapmasını. Kader-ecel ilişkisini, ecelin artmasının veya eksilmesinin mümkün olup olmadığını, eceli mutlak ve eceli müsemmayı açıklamaları. Bütün bu konuları Kur'an ve Hadis çerçevesinde nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İbn Kemal, Cebr, Kader, Ecel, Levh-i Mahfuz.

İbn Kemal's Contrubutions to Debates on Violence and Destiny or Being A Part of Insolability

Abstract: The Ottoman Empire and scientists it grew up have great effects on the development period of the history of Islamic philosophy. One of the scientists of the eras fifteenth and sixteenth centuries The Ottomans experienced the greatest age of them is Ibn Kemal. His mental and physical questioning the booklet ‘*Risale fi'l Cebr ve'l-Kader*’ with Kalam topics in other Kalam booklets in the view of semantics and what its reflections might be today with the difference between grammatic semantics and philosophic semantics. The power and wealth of Allah don't oblige the freewill of human, his commenting which is appropriate to the understanding of mutual appreciation on an objection made in relation with an Hadith. The relation the destiny-death, weather lifetime is possible to rise or decrease, certain lifetime and inductive lifetime. In this paper all these topics will be tried to be explained how he evaluated in the light of Quran and Hadith.

Key Words: İbn Kemal, Cebr, Destiny, Death, Levh-i Mahfuz.

* Dr., İl Müftü Yardımcısı -Sivas İl Müftülüğü- (haliltaspinar1458@gmail.com).

Giriş

Osmanlı Devletinin altın çağını yaşadığı XV. ve XVI. yüz yıllar aynı zamanda, ilmî, fikrî, askerî ve siyasî sahada da dünyanın güçlü devletlerinden biri olmuştur. Osmanlının ilme ve ilim adamına vermiş olduğu değerdendir ki ayakta dimdik durmayı başarmış, söz konu bu asırlarda İstanbul, Edirne gibi Anadolu'nun pek çok şehrinde ilmî faaliyetler kesintisiz devam etmiştir. Doğuya doğru gidildikçe pek çok ilimde olduğu gibi kelâm sahasında da ön plana çıkmış iki şehirle karşılaşmaktayız: Amasya ve Tokat.

1. İslâm Düşüncesinin Osmanlı Devletine Etkileri

1.1. Osmanlı'da İlmî, Kültürel Yapı

Osmanlının ilim-kültür yapısını oluşturan müesseselerin başında medreseler gelmektedir. Bu medreselerin fikri yapısı Büyük Selçuklulara kadar uzanır. Osmanlı'nın ilk medresesi İznik ve ilk müderrisi/rektörü de Dâvûd-i Kayserî'dir. Bu âlim, filozof olmakla beraber aynı zamanda bir kelâmcıdır. Selçuklulardan Osmanlılara intikal eden felsefi-kelâm temelli ilim anlayışı, Kanuni'ye kadar devam etmiş, ancak bu dönemle birlikte kelâmın, dolayısıyla felsefenin medreselerde arka plana atıldığı görülmüştür. İşte bu durum Osmanlı ilim çevresindeki kalitenin çöküşüne hız veren amillerden biri olmuştur. Diğer taraftan bu asırda ilmî gerilemeden söz edilirse de, XV. yüzyılın ilmî zenginliği hâlâ varlığını sürdürmektedir. Zira bu asır, kendinden sonraki dönemlere felsefi ve kelâmî düşüncenin damgasını vuran Sâdettin Teftâzânî (ö. 797/1395), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) ve Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) gibi önemli düşünürler yetiş(tir)miştir. Bir sefer dönüşünde İbn Kemal'in atının ayağından sıçrayan çamurun kaftanını kirletmesi üzerine Yavuz Sultan Selim: "*Ulemâ ayağından sıçrayan çamurların medâr-i zinet ve bâis-i mefharet*" olacağını söylemiş ve o kaftanın sandukası üzerine örtülmesini vasiyet etmiştir.¹

1.2. Osmanlı'da Sosyal Yapı

İbn Kemal'in yaşadığı bu dönem her ne kadar Osmanlının zirve ve altın çağı gibi görünse de pek çok sıkıntı ve sosyal problemlerin olmadığı bir zaman

¹ Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 1995), 59.

dilimi değildir. Halktan alınan vergiler için mevcut vergi kanununun yetersizliği ile karışık olan halk arasında gayri İslamî hareketlerin baş göstermesi ve ayrıca genel ahlakî seviyeleri düşüren fiillerin neticesinde bütün bu olumsuzluklar bir noktada toplanmış ve neticede bu sosyal problemler “*Celali İsyanlarına*” dönüşmüştür.²

Osmanlı ulema ve yöneticileri ile gayri müslim tebaanın ileri gelenleri rahatça Hristiyanlık-Müslümanlık üzerine yaptıkları tartışmalar ve münakaşalar öncelikle ilmi bir özellik taşıırken daha sonraları bunlar ideolojik bir propaganda aracı, ardından da devlete başkaldırı olarak gelişmeye başlamıştır. Bu problemlerden biri “*hubmesihîcilik*”³ olarak kendini göstermiştir. İbn Kemal ve Molla Kâbız arasındaki yapılan tartışmalarda ana konunun bu “*hubmesihîcilik*” ve “*Hurîfî*” gibi bir takım alt yapıların olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Her şeyden önce bu olayın sonucuna baktığımızda, devrin özgür düşünce bağlamında fikir hürriyetine ne kadar önem verdiği gözlemlenmektedir. Zira Kâbız’ın iddiaları ve fikirleri ilmen çürütülmedikçe de idamına karar verilmemiştir. Osmanlının mensup olduğu Ehl-i Sünnet akidesine ters düşen bu fikirlerin serbestçe öne sürülebilmesi de, ayrıca özgürlük ve düşünce hürriyeti açısından önemli bir hadise olarak değerlendirilmelidir.⁴

2. İbn Kemal’in Hayatı, İlmî Kişiliği, Hocaları, Talebeleri ve Eserleri

2.1. İbn Kemal’in Hayatı

Asıl adı Ahmed Şemsuddin b. Süleyman b. Kemal Paşa olan İbn Kemal 873/1459’da doğmuştur. Dedesine nisbetle “*İbn Kemal*” yahut “*Kemal Paşazâde*” diye bilinir. İbn Kemal, “*Şeyhulislam*”, “*Müftî’l-Enam*”, “*Müftî’s-Sekaleyn*”, “*İbn-i Sina-yı Rûm*” lakaplarıyla da anılır.⁵ İbn Kemal’in doğum yeri konusunda ihtilaf vardır. Bazı tezkere yazarları, onun doğum yerinin Edirne, bazıları Tokat

² Bk. Mücteba İlgürel, “Celâli İsyanları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 9: 252-257.

³ Bk. “... Hz. İsa’ya fazla ağırlık veren değişik bir Müslüman anlayışını ortaya koyan böyle bir görüşün devlet merkezinde olması da ayrı bir merak konusudur.” Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar 15.-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 228-230.

⁴ M. Sait Yazıcıoğlu, “Kelâmcı Olarak İbn Kemal”, *Şeyhulislam İbn Kemâl Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1986), 182.

⁵ Öge, *Şeyhu’l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik*, 63; Aydın, *Türk Kelâm Bilginleri*, 63 vd.

olduğunu belirtirken, Hüseyin Hüsameddin onun Amasyalı olduğunu nakleder.⁶ Ailesinin menşei ve bilhassa ana tarafından dedesi İbn Kûpeli Muhammed Muhyiddin Efendinin İran'dan Tokat'a gelerek yerleşmiş olması, onun Tokat'ta doğduğu rivayetini kuvvetlendirir.⁷

İbn Kemal, ilköğrenimini babasından ve dedesinden almış, Amasya ulemasından Şeyhizâde Abdi, Abdizâde Abdurrahman, Yakubzâde Bahşi Efendilerden sarf, nahiv, mantık ve lügat ilimleri tahsil etmiş, Farsçayı Amasya'da bulunduğu sıralarda öğrenmiştir.

İbn Kemal, 940/1534'de vefat etmiş, cenaze namazı Fatih Camii'nde büyük bir kalabalık tarafından kılınıp, Edirnekapı dışındaki, Emir Buhârî Camii yanındaki Mahmut Çelebi Zaviyesi bitişiğindeki hazireye defnedilmiştir.⁸ Onun vefatı ile ilgili düşürülen tarihlerin bir kısmı şöyle: “*İrtehal-e'l-ulûm bi'l-Kemal/bütün ilimler Kemal'le beraber öldü*”, “*Vay gitti Kemal'i bu asrun/ Vay gitti Kemal'i bu asrın*”⁹ Ayrıca kendisinin ihtizar halinde söylemiş olduğu şu söz, onun vefat tarihini bize bildirir. “*Yâ Ahad! Neccina mimmâ nehaf*”¹⁰ İbn Kemal'in İbrahim Çelebi isimli bir oğlu ve Safiye Hatun isimli bir kızı vardır.

2.2. İbn Kemal'in İlmi Kişiliği, Hocaları ve Talebeleri

İbn Kemal, Edirne'deki Dâru'l-Hadis Medresesi'nde görev yapmış, ilmi açıdan en velud dönem olarak kabul edebileceğimiz bir zamanda, pek çok esere imza atmış, bir taraftan da öğrenci yetiştirmiştir.

İbn Kemal, sadece Türklerin değil, İslam âleminin iftihar edip saygı duyduğu, mümtaz, muhakkik âlimlerden biri kabul edilmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen onun için, “*En muktedir âlimlerin eserlerini ve görüşlerini tenkide tabi tutmaktan, en müşkil konuları münakaşa etmekten zevk duyardı. En büyük, en tanınmış*

⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınları, ts.), 1: 352 vd.; Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1928), 3: 222

⁷ İsmet Parmaksızoğlu, “Kemal Paşa-zâde”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977), 6: 561

⁸ Mustafa Fayda, ‘İbn Kemal’in Hayatı ve Eserleri’, *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1986), 57.

⁹ Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 238.

¹⁰ Dalkıran, *İbn-i Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri*, 60.

âlimlerin eserlerine şerh ve haşiyeler yazar, onları intikada çalışır; hiç kimsenin hatırına gelmeyecek nükteler ve faydalar keşfederdi.”¹¹ İbn Abidin (ö. 1252/1836), Şeyhülislam İbn Kemal’i muhtelif konularda telif ettiği eserler ile tanınan Mısırlı âlim Celâlüddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) ile mukayese eder ve İbn Kemal’i meseleleri anlayıştaki derin vukufiyeti, muhakeme ve cedeldeki mahareti ile Süyûtî’den üstün bulur.¹² Sadece İbn Kemal, İmam Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) mektebine bağlı değil, yaşadığı dönemin pek çok medreseleri, bu ekole mensup bulunmaktaydı.¹³

İbn Kemal’in yetişmesinde etkin olan hocaları: Molla Lütî (ö.900/1495), Hatipzâde Muhyiddin Efendi (ö. 901/ 1495)¹⁴, Kestelli Muslihiddin Mustafa Efendi (ö. 901/1495)¹⁵, Sinan Paşa (ö. 891/1486)¹⁶ ve daha niceleri. Diğer taraftan İbn Kemal’in yetiştirdiği talebelerine gelince, Muhyiddin Mehmed (ö.941/1534-1535), Hasan Çelebi (ö. 942/1535-1536), Şani (ö. 941/1534-1535), Derviş Mehmed (ö. 962/1554-1555) ve otuz küsur talebedir. Bu talebelerinin içinde en meşhur öğrencisi ise Ebüssuûd Efendi’dir.¹⁷

İbn Kemal, Zenbilli Ali Efendi’nin (ö. 932/1526) vefatıyla Kanuni Sultan Süleyman zamanında müftü/şeyhülislam olarak tayin edilir ve vefatına kadar bu vazifede kalır.¹⁸ İbn Kemal, Şeyhülislamlığı zamanında binlerce fetva vermiş ve fetvalarında genelde imza olarak “*ketebehu Ahmed*’i” kullanmıştır. Ancak ne yazık ki fetvalarının toplandığı bir fetva mecmuası yoktur.

¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi 1967), 1: 410.

¹² İbn Abidin, *Reddül-Muhtar ala Dürri’l Muhtar* (İstanbul 1984), 1: 26; Bilmen, *Hukukî İslâmiyye*, 1: 410.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972), 2: 591.

¹⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 340; Aydın, *Türk Kelâm Bilginleri*, 103.

¹⁵ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 377; Aydın, *Türk Kelâm Bilginleri*, 61.

¹⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2: 345-346; Aylin Koç, “Sinan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 229-231; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 208.

¹⁷ Bk. Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 365

¹⁸ Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı* (Ankara 1972), 18.

2.3. İbn Kemal'in Felsefî - Kelâmî Eserleri ve Kaynakları

İbn Kemal'in felsefe, kelâm, mantık, tasavvuf ve mezhepler tarihi konusunda yazdığı eser yaklaşık olarak 70 civarındadır. Onun, felsefî ve kelâmî meseleler üzerine derinlemesine araştırmalar yapmak, şerh ve haşiye yoluyla fikirlerini yayabilmek varken, devrinde geçerli olan bu yolu seçmemesi en önemli özelliklerinden birisini teşkil eder. Ancak bu durum onun hiç şerh veya haşiye yapmadığı anlamına gelmez.¹⁹

İbn Kemal, velud bir âlimdir.²⁰ İbn Kemal'in yazdığı eserler ile ömrü kıyas edilince, her bir gününe bir cüz düştüğü rivayet edilir. Faik Reşad'a göre 300'e yaklaştığı²¹, Ayvansarayî'ye göre 300'e ulaştığı²², Parmaksızoğlu'na göre 300'den fazla olduğu kabul edilirken²³, Brockelman 179 eserinin olduğunu²⁴, Muhammed Cemil el-Azam-zâde ise 214²⁵ eser, Şamil Öçal 226²⁶ eser tespit etmiş, Seyit Bahçivan eser sayısını 360'tan fazla olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Yekta Saraç, otuz üç Türkçe, altı Farsça ve yüz seksen iki Arapça olmak üzere 219 eserinin olduğunu belirtmiştir.²⁸ Nihal Atsız ise, İstanbul'un bazı kütüphanelerinde yaptığı araştırmada 209 eserine ulaşmıştır.²⁹ İbn Kemal'in yazma eserlerinin bir

¹⁹ Bizim için mesela Fahreddin Râzî'yi, İbn Sina olmadan anlamak ve tarihi bağlama oturtmak ne kadar zor ve imkânsızsa İbn Sina'yı, Râzî ve Tûsî şerhleri olmadan kuşatmak ve yorumlamak da o ölçüde eksik ve yetersiz kalacaktır. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İkinci baskı (İstanbul: Dergâh Yayınlar, 2013), 14.

²⁰ Fayda, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal*, 59.

²¹ Fâik Reşad, *Eslâf*, (İstanbul 1311-1312), 10.

²² Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatu'l-Cevâmî*, (İstanbul 1281), 1: 181

²³ Parmaksızoğlu, "Kemal Paşa-zâde ", 6: 563.

²⁴ Brockelman, Carl Brockelmann, *GAL.I-II (Geschichte der Arabischen litteratur I-II)*, Leiden, 1943-49.

²⁵ el-Azam-zâde, Muhammed Cemil, "*Ekûdu'l-cevâhir fî terâcim-i men lehüm hamsûne tasnîfen femi-tuz fe-eksere* (Beyrut 1326), 217 vd.

²⁶ Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 245.

²⁷ Seyit Bahçivan, "Şeyhülislam İbn Kemalpaşa'nın Vasiyetnamesi", *Marife Dergisi*, 1/2 (2001): 210 (11. Dipnot)

²⁸ Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazâde: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 53 vd.

²⁹ Nihal Atsız, "Kemal Paşaoğlu'nun Eserleri" *Şarkiyat Mecmuası* (İstanbul 1966), 6: 71-111, 7: 112-135; Ayrıca bk. Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya* (Birgili Mehmet Efendi, Ebussuud Efendi, Mustafa Âli, Kemal Paşaoğlu), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 341-446.

bölümü tahkik edilerek “*Mecmu’u Resail-li Alameti İbn Kemal Başa*” ismiyle ve Hamza el-Bekriyyi başkanlığında neşredilmiştir.³⁰ Onun 36 risalesi de Ahmet Cevdet Paşa tarafından 1316 yılında İstanbul’da “*Resâil-i İbn Kemal*” adıyla neşredilmiştir. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfınca çıkarılan İslam Ansiklopedisinde ve İbn Kemal Sempozyumunda derli toplu bilgiler bulunmaktadır.³¹

O, referans aldığı âlimlerin çoğu zaman ismini ya da onun yazdığı eseri zikreder. Adudiddin İcî (ö. 756/1355) *Mevakıf*, Molla Cami (ö. 898 /1492) “*ed-Dürre-tü’l-Fahire fi tahkiki Mezâhibi’l- ulemâ ve’l-mütekellimin ve’s-Sûfiyye fi zâtillahi teâla ve sıfâtihî*”, Ali Kuşçu (ö. 879/1474) Tusi’nin *Tecridü’l-Kelâm* adlı kitabına, Ali Kuşçu tarafından yazılan şerh, Celaleddin Devvânî (ö. 908/1502) *Zevra ve Havra* ile *İsba-tü’l-Vacib* isimli eserlerinden İbn Kemal nakiller ve atıfta bulunur.³² Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) *Şerhi İşarat, el-Muhassal fi’l-Hikme ve’l-mantık, el-Muhassal, el-Erbain, el-Metâlibu âliye, Mefâtihu’l-Gayb*, Ebu Bekir Bâkılânî (ö. 403/113) Allah’ın sıfatlarını konusunda yazdığı risâlesi, Hocaazâde Mustafa Muslihiddin Bursevi (ö.1488) *Tehâfütü’l-Felâsife*, İbn Sina (ö. 428/1037) *eş-Şifa, el-İşarat ve’t-Tenbihat, en-Necat, Talikat* gibi pek çok müellifin eserlerinden yararlanmış, ayrıca Cahız (ö. 869), Behmenyari (ö .?), Aristoteles, Gazzâlî (ö. 501/1111), Hasan Basri (ö.110), Teftazânî (ö. 792/1390), Hakim Semerkandî’den (ö. 342/953) de faydalanmıştır.³³

3. İbn Kemal’in ‘Cebr Ve’l-Kader’e Bakışı

İbn Kemal’in “*Cebr ve’l-Kader*” anlayışına temel kaynaklık eden eseri “*Risâle fi’l-Cebr ve’l-Kader*”, 1316’da Ahmet Cevdet Paşa tarafından İkdâm Neşriyat’ında basılmış, 27 sayfa ve *Resâil-ü İbn-Kemal* içerisinde. Eser, “*Risâle fi’l-Cebr ve’l-Kader, Risâle fi’l-Kazâ ve’l-Kader, Risâle fi’l-Cebr*” adlarıyla anılmaktadır. Kütüphanelerimizde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.³⁴

³⁰ İbn Kemalpaşa, *Mecmu’u Resail-li’l-allemeti İbn Kemal Başa*, Hamza Bekriyyi ve dğr. (İstanbul: Daru’l-Lü-bab, 2018), 1-7.

³¹ Çelebi, “Kemalpaşa-zâde”, 25: 245; Şeyhulislam, *İbn Kemal Sempozyumu Tokat 1985* (Ankara: TDV Yayınları, 1986) Tebliğler ve Tartışmalar; Ayrıca İbn Kemal üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Demir, Halis-Çatılı, Kemal, *İbn Kemal Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Yayınlanmamış makale.

³² Öçal, Şamil, *Kemal Paşazâde’nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: KB Yayınları, 2000), 53.

³³ Öçal, *Kemal Paşazâde*, 52-61.

³⁴ Yazma eserleri için bk. Eyüp Gür, *İbn-i Kemal’in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve ‘Risâle fi’l-Cebr ve’l-Kader’ adlı eserinin tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), 22-23; Sayın

İbn Kemal, bu eserine kader ve kaza meselesi ile ilgili temel cümleler serdederek başlayıp, bu mevzuda söz söyleyen nice kimselerin ayakları kaymış, nice akıllar da bu vadide dalâlete düşmüştür³⁵, derken aynı zamanda müellif, konunun akla ve nakle uygun olmasına özen gösterdiğini de belirtir. Aynı zamanda kader ve kaza meselesini Allah'ın ilim, irade ve Kudret sıfatları açısından ele alan İbn Kemal, daha çok bu konuya Allah'ın ilmi açısından bakarak meseleye odaklaşır. Bu konu ile ilgili olarak, Allah'ın ilminin ve takdirinin insan fiilleri üzerinde zorlayıcı bir etkisinin olup-olmadığına dair akli ve felsefi izahlar yapar. Kaderin değişip değişmediğini açıklamak için, *Levh-i mahfûz* ve *Levh-i mahv ve'l-İsbât* kavramlarına başvurur ve *Levh-i mahfuz*'da icmali olarak bulunup değişmeyen hükümlerin, *Levh-i mahv ve'l-İsbât*'ta tafsili suretlere bürünerek kişinin ameline uygun olarak değişebileceğini³⁶, söyler.

İbn Kemal eceli, *mutlak eccl* ve *müsemma eccl* diye ikiye ayırır, bu konuda el-Kâşânî'nin yorumuna müracaat eder. “*Sadaka ve sıla-ı rahim ömrü uzatır*”³⁷, hadisine atıfta bulunarak, her ne kadar hadisin zahiri yönü ecclin değişeceğini ifade etse de sadaka veren ve sıla-ı rahim yapan kişinin bu hareketleri Allah'ın ilmi sınırlarında cereyan ettiğinden, gerçekte ecclde değişimin varlığı söz konusu değildir.³⁸

3.1. İslam Düşünce Tarihinde Kader Anlayışı

Kader ve kaza, İslam'ın temel esaslarından biri kabul edilen, İslâm düşünce tarihinde üzerinde en çok konuşulan, tartışılan ve de İbn Kemal'in tabiri ile “*Akılların ayıklarının kaydığı, çok zeki kimselerin o vadide sapıttığı*”³⁹ bir konudur. Zira Kur'an'da iman esaslarını toplu olarak konu eden ayetlere⁴⁰ baktığımızda doğrudan *kadere iman* meselesine değinilmemektedir. Kadere iman

Dalkıran, *İbn-i Kemal'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 1995), 83-87.

³⁵ İbn Kemal, “Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader” *Resâil-i İbn-i Kemal* (neşr. Ahmet Cevdet), 158. (Bundan sonra “fi'l-Cebr” şeklinde dip not verilecektir.

³⁶ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 173.

³⁷ Hadisin başka versiyonu için bk. Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ter. Kamil Miras (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1974), 6: 364-366.

³⁸ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 163.

³⁹ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 158.

⁴⁰ Bkz. el-Bakara 2/177; en-Nisa 4/136.

mesalesi daha çok Cibril hadisi olarak meşhur olan rivayetin⁴¹ bir versiyonu ve Kur'an'da ecel, rızık vb. konularda doğrudan ilahi iradeye atıfta bulunan ayetlere dayalı olarak iman esasları içerisine dâhil edilmektedir.⁴²

Kader, lügatte; “*Miktar, ölçü bir şeyi bir ölçüye göre tayin ve tesbit etmek ve bir hikmete göre yapmak*” manalarına gelmektedir.⁴³ Bir başka kullanıma göre kader; “*Bir şeyin kemiyetinin(sayı ve miktarının) açıklanması*” manasına da gelir. Bu mana, kelimenin kök manasında bulunan “*Miktarları takdir*” ile ilgilidir. Tef'il babına nakledilmekle takdir, “*Bir şeye güç yetirmek ve kâdir olmak*” manasına gelir. Bu güç de sınırlı olacağı için, kelimenin kök manası buna da elverişlidir. Ölçülü ve sınırlı vermek, yani azaltmak manasına da gelir. Bundan başka bir de kader kelimesi, “*Hazırlamak, düzeltmek, kolaylaştırmak, müddet tayin etmek*”⁴⁴ gibi manalara da gelmektedir ki, bunların hepsi yukarıda belirtildiği gibi kök manaları ile ilgilidir.

Lügatte birden çok manaya gelen “Kader” kelimesi, genellikle “Kaza” kelimesi ile birlikte kullanılır ve bunların aralarında bir ilişki kurulur. Buna göre kader ve kaza kelimelerinden biri, “*Mahlûkatın belli bir plan ve ölçüye göre takdir edilmesi*”, diğeri de “*Takdir edilen şekle göre varlıkların yaratılması, ortaya çıkması*” manasına gelmektedir. Kaza-kader ayırımı konusunda İbn Kemal'in Rağıb el-İsfehânî'den naklettiği diğer bir görüşe göre o, kaderi, “*Ölçü içinde gerekli techizata*” benzetirken; kazayı, “*Ölçme olayının kendisi mesabesinde*”⁴⁵ şeklinde tarif etmiştir.

Kader problemi daha çok felsefeciler tarafından insanın özgürlüğü bağlamında ele alınmışken, kelâm âlimlerince insanın fiilleri noktasında değerlendirilmiştir. Bu açıdan şu soru sorulmuştur: “*İnsanın fiilleri kendi ihtiyarı ve kudretiyle mi, yoksa yaratıcının önceden takdir ve belirlemesiyle mi oluşmuştur?*” İslam düşünce tarihine baktığımızda konuyla ilgili üç temel yaklaşımın olduğunu görüyoruz ki, bunlardan **birincisi**, insanın özgürlüğüne vurgu yapan ve insanın

⁴¹ Müslim, *es-Sahih*, “Kitabu'l-İman”, 1. Ancak bu hadisin Buhari'nin rivayet ettiği başka bir versiyonunda, kaderle ilgili kısım zikredilmez. Buhari, “İman”, 37; bkz. H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi, Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu, 2009), 56-130.

⁴² Bkz. Bağdadî, *Usûlü'd-Din* (İstanbul: Matbatü'd-Devle, 1928), 249.

⁴³ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap* (Beyrut, ts.), 20: 47-49; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi* (İstanbul 1305), 2: 618.

⁴⁴ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât* (İstanbul 1970), 596-597.

⁴⁵ İsfehânî, *Müfredât*, 597.

kendi fiillerinin var edicisi olduğunu kabul eden, Mu'tezile ve İslam filozoflarının yaklaşımıdır.⁴⁶ **İkinci görüş** ise, Cebriyenin benimsediği yaklaşımdır. Onlara göre; insanın kudreti yoktur. Bundan dolayı insan fiillerini yaratamaz, diyerek “*İnsan fiillerinde mecburdur.*” görüşünü savunurlar. Kâinatta bulunan tüm diğer varlıklar gibi insan da Allah'ın mutlak gözetim ve hükümranlığı altındadır.⁴⁷ Bu konu hakkındaki **üçüncü temel görüş** ise, Eş'arî ve Mâtürîdîler tarafından temsil edilen uzlaştırmacı, Sünni yaklaşımıdır. Eş'arîler, sorumluluğa temel teşkil etmesi için insana fiillerini işleyebildiği kadar bir kudret atfetmekle birlikte, bu kudretin kula değil Allah'a ait olduğuna inanırlar. Onlara göre, insanda bulunan irade ve seçme gücü de Allah'ın yaratmasıyla insanda meydana gelen şeylerdir. Bu sebeple Eş'arîler, insana mecazi anlamda bir kudret ve özgürlük nispet etmelerine rağmen, insanın fiillerinde mecbur olduğunu düşünürler.⁴⁸

3.2. Kader, İlm-i İlahi ve Takdirin Zorlayıcılığı Bağlamında Zaman Dışılık

İbn Kemal, “*Risale fi'l-cebr ve'l-Kader*” isimli eserinde konunun Allah'ın ilmi ve iradesinin ne olduğunu anlamakla daha iyi anlaşılacaktır, der. Allah kavramının zorunlu olarak gerektirdiği önermelerden birisi de “*O, her şeyi bilen*”dir. “*Her şeyi bilen*” bir Allah'ın geçmiş, şimdi ve gelecekteki her şeyi bildiği ve bileceği gene bu önermenin kendi içinde zorunlu kıldığı bir gerçektir. Zira Allah, zamandan münezzeh olan ilmi ile her şeyi kuşatmıştır. Her şeyi bir bilen olarak bu bilmesini zaman dışı olarak bilir. Asıl mesele “*Allah'ın bu bilmesi insanın bazı eylemlerinde hür olmasını engeller mi? Engellemez mi?*” şeklindeki bir soru bu iki ifadenin değerlendirmesini zorunlu kılmaktadır. İbn Kemal'e göre, Allah'ın ilminin eşyaya nispeti zaman dışıdır. O her şeyi geçmiş ve gelecek arasında şimdi olarak bilir. Öncelik ve sonralık bizim için geçerli ve söz konusu olan göreceli bir kavramdır.⁴⁹ Bu durum yani Allah'ın zaman dışılığı onun mekân dışı olmasıyla da ilişkilidir. Allah'a göre tüm mekânlar uzaklık ve yakınlık açısından birdir. Aynı şekilde, nasıl ki mekâna göre Allah'ın uzaklığı ve yakınlığı söz konusu değilse, zamana göre de geçmiş, şimdi ve gelecek gibi üç ayrı nispeti bulunmaz, bu

⁴⁶ Bk. Şerafettin Gölcük, *Bakillâni ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 167- 168.

⁴⁷ Gölcük, *İnsanın Fiilleri*, 168.

⁴⁸ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, trc. İsa Doğan (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği 1989), 79; Gölcük, *İnsanın Fiilleri*, 168- 173.

⁴⁹ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 158.

imkânsızdır.⁵⁰ İbn Kemal tarafından bu husus “*Takdirin zorlayıcılığı*” anlamına kullanılmaz. Allah’ın takdiri ise, ilmine ve tercih eden iradesine uygun olarak gerçekleşir. İradesinin kendisine yönelerek tercih ettiği şey, mümkün mahiyetler arasında yer alır.⁵¹

Allah, eşya için belli bir düzen koymuştur. Bu düzen hükmi bir düzendir. “*Hükmi düzen*” terimi yani Allah’ın koyduğu bu düzen, eşyanın zati itibariyle farklı imkânlarla sahip olabileceği anlamına gelir. Ne var ki Allah’ın ilminde ve takdirinde bir değişiklik olmadığı için hükmi düzende de bir değişme olmaz. Eşyadaki farklı var oluş imkânı devam etmesine rağmen takdir adeta fiili bir durum yaratarak eşyada bulunan bu imkânların vukuunu askıya almıştır. Bizatihi imkân vardır. Fakat imkânların vukuunun askıya alınması, Allah’ın bu değiştirmeye güç yetiremeyeceği anlamına gelmez. Allah’ın ilminin ve takdirinin mümkün varlıklar üzerinde faaliyet gösterdiğini göz önüne alırsak; Allah’ın bu düzeni değiştirmeye güç yetirmesi mümkün bazı şeylerin onun kudreti dışına çıkarılması demektir. İbn Kemal, bu durumu daha iyi anlatabilmek için İslam tarihinden zihinlerde canlılığını koruyan bir örnek verir. “*Ebu Cehil için iman etme imkânı var mıydı?*” İbn Kemal, bu meseleyi felsefi platformda tartışmayı uygun bularak olayı imkân açısından ele alır. Onun küfrüne ilişkin Allah’ın bilgisinin bulunması ve onda imanın yokluğunun takdir edilmesi, Ebu Cehil’in iman etmesini imkân dairesinin dışına itmez, zira özünde mümkün olan bir şey/mümkün bizatihinin, özünde imkânsız olan bir şeye/ mümteni’ bizatihine dönüşmesi muhaldır.⁵²

Allah, onun küfrünü bilip, takdir ettikten sonra, Ebu Cehil’in imanı mümkün olarak görülmezse, böyle bir mahzurdan kurtulmak zordur. Ebu Cehil’in küfrüne ilişkin Allah’ın ilmi cehalete dönüşmeyeceğine göre, Ebu Cehil’in imanı nasıl mümkün olabilir? İbn Kemal, “*Bir şeyin özünde mümkün olması, onun fiilen vukua geleceği anlamına gelmez.*” diyerek, Allah’ın ilminin ve takdirinin bir şeyin imkânını değil, vukuunu ortadan kaldırdığını söyleyerek bu açmazdan kurtulmayı dener. Zaten daha önce geçtiği üzere İbn Kemal, Allah’ın eşyaya verdiği düzenin eşyanın zati durumunu nihai olarak belirlemediğini; bilakis, kendi özündeki imkânların aynen korunmasıyla birlikte, ilmin ve

⁵⁰ İbn Kemal, *Tehafüt Haşiyesi*, trc. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 522.

⁵¹ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 158.

⁵² İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 159.

takdirin ona hükmi bir düzen verdiğini savunmuştu. Çünkü buradaki imkânsızlığın gerektirdiği şey, Allah'ın meydana gelmeyeceğini söylediği şeyin meydana gelmemesidir. Yoksa onun vukuunun zati olarak imkânsız olması değildir. Anlaşılan o ki İbn Kemal, bir şeyin öz olarak imkânsızlığı ile Allah'ın o şeyin vukuunu hükmen imkânsız hale getirmesi arasında fark olduğuna inanmaktadır. Aynı şey mümkün için de söz konusudur. Her iki halde de söz konusu mahzurun gerektirdiği şey, imkân değil vukuudur. İşte bu yüzden iki şey arasındaki vukû ilişkisi, onlar arasında imkân ya da imkânsızlık ilişkisinin olmasını gerektirmez. İbn Kemal, Ebu Cehil'in iman etmesi hususunda onun bizatihi imkânsız olduğunu söylemez.⁵³ Onun dışarıdan kaynaklanan bir imkânsızlıkla oluştuğu kanaatindedir. Ancak burada dışarıdan kaynaklanan bir imkânsızlık ifadesi, insanın iradesinin hareket alanını genişletmektedir. İnsan için hiç bir zaman vukuu bulmayacak bir imkânın ne anlamı olabilir?

İbn Kemal bu konuyu, “*Vacip/zorunlu*” açısından da tahlil eder. Ebu Cehil hakkındaki takdir, onun küfrünün varlığını, imanının yokluğunu zorunlu kılmaktadır. Allah'ın meydana gelmeyeceğini bildiği bir şeyin meydana gelmemesi, Allah'ın ilminin ve takdirinin empoze ettiği bir şey olarak olamaz. Çünkü takdir ilme, ilim de maluma tabidir.

İbn Kemal, bir şeyin vukûa gelmesini, Allah'ın ilminden çok iradesine bağlanmasını daha anlamlı bulur. Yani eşyayı var kılan Allah'ın ilmi değil iradesidir. Çünkü ilmin aksine irade, meydana gelen olayın kendisine tâbî olduğu şey (metbû)dir. Evrendeki olaylar (kâinat) Allah'ın meşietine tâbîdir.⁵⁴ Buna rağmen İbn Kemal, evrende meydana gelen olayların, Allah'ın iradesine taallukunu anlaşılmaz sır olarak görür. Oysa bunların Allah'ın ilmine nasıl taalluk ettiklerini açıklar. Bununla ilgili bazı kavramlar kullanarak açıklama yapmaya çalışmak anlamsızdır. Zira Allah'ın meşiet, mümkünlerden bazısına taalluk ederken bazısına taalluk etmemektedir. Allah'ın ilmi ise, tüm mümkün ve imkânsızlara taalluk eder. Fakat yukarıda zikri geçen farktan dolayı, onlar üzerinde herhangi bir tesiri yoktur.⁵⁵ İbn Kemal'in, eşyayı hariçte varlık kazanmasını Allah'ın iradesine bağlaması doğru bir tutumdur. Ne var ki onun, bu taalluku bir sır olarak görmesi mantıksal çıkarım sürecinin sonuçta çözümsüz

⁵³ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 159.

⁵⁴ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 162.

⁵⁵ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 162.

bir noktaya ulaştığını göstermektedir. Çünkü bir şeyin önceden bilinmesi, takdir edildiği bir yaratım sürecinde iradenin rolü ‘sır’ olarak kalmaya mahkûmdur. Allah’ın ezelî bilgisinin eşyanın mahiyetine ait olduğunu ve bilgisinin sonsuz potansiyel özelliklere sahip olan eşyanın farklı organizasyonlarına izin verecek bir yapıda olduğunu kabul etmek daha tutarlı bir yaklaşım gibi görünmektedir. İbn Kemal her ne kadar “İlim ma’lûma tâbiidir” ilkesiyle sorunu çözmeye çalışıyorsa da, hala orada cevap bekleyen sorular vardır.

3.3. Kader ve Özgürlük Meselesi

Kader ve özgürlük problemi, İslami bilimler içinde kelâm ilminin bir konusudur. Özgürlük, “köle ve esir olmamak⁵⁶; kudreti, irade ve tercih doğrultusunda kullanmak”⁵⁷ anlamlarına gelir. Arapçası Hürriyettir. Hürriyet kavramıyla eş anlamlı olarak; “İhtiyar, ihtiyarilik, irade ve irade-i cüz’iyye” gibi pek çok kavramlar kullanılmaktadır.⁵⁸ İnsan hürriyeti; dini, felsefi, ahlaki, içtimai ve hukuki boyutuyla bir meseledir. Kelâm’da ise hürriyet; insanın yaptığı fiillerde mutlak hürriyete sahip olup olmadığı ve kaza ve kaderin insanın fiilleri işleminde etkili olup olmadığı açısından ele alınır.⁵⁹

Kur’an’a göre, Allah, bütün kâinatın yaratıcısıdır. O, yarattıkları içerisinde en yüksek değer verdiği insanı, işlediği eylemlerden sorumlu tutmaktadır. “Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.” (ez-Zilzal 99/7-8) ifadesiyle açık bir şekilde dile getirilen bu mesele, insanın sevap ve ceza açısından değerlendirileceğini beyan etmektedir.

Hiz. Ömer ve Hiz. Ali’den gelen rivayetlerde insanın Kaderin kısılcında olmadığını, özgür olduğunu göstermektedir. Kelâm kitaplarında kaza-kader hakkında anlatılan Hiz. Ömer’le ilgili şu hadise de onun insanların hür olduğuna, insanların cebr altında olmadığını inandığını göstermektedir. “Hiz. Ömer’e bir hırsız getirildi. Hiz. Ömer ona, Seni bu hırsızlığa iten nedir? diye sorunca, Allah’ın kaza ve kaderidir şeklinde cevap verdi bunun üzerine Hiz. Ömer, önce hırsızın elini kesti; sonra dayak vurdu ve şöyle dedi: Elini hırsızlık yaptığın için kestim; dayağı

⁵⁶ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab* (Beyrut 1388/1968), 4: 181; İsfahanî, *Müfredat*, 160; Asım Efendi, *Kamus*, 2: 250.

⁵⁷ Mesud Cübran, *er-Raid*, (Beyrut 1990), 1: 563.

⁵⁸ Orhan Hancerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), 5: 102.

⁵⁹ Ömer Aydın, *Kur’an Işığında Kader ve Özgürlük* (İstanbul: Beyan Yayınevi, 1998), 11.

Allah’a yalan isnat ettiğin için vurdum.”⁶⁰ Allah’ın ilmi ve takdiri, kulu, zorunluluk dairesi içine sokmaz, ondaki ihtiyar gücünü çekip almaz, ifadesiyle gerçekleştirmek istenen düşünce ortaya konmuştur.

3.4. Cebr veya Fatalist Anlayış

Cebriyyeye göre insan kader önünde mahkûmdur. Ne bir iradesi ne de bir ihtiyarı vardır. O ilahi irade ve takdir karşısında kuru bir yaprak gibidir. Yaptığı işlerde muhtar değil mecburdur. Her şey Allah’ın takdirine göre, O’nun irade, meşiet ve kudretiyle meydana gelir.⁶¹ Aynı zamanda Cebriyye, insana eylemlerinde hiçbir rol tanımamıştır. İnsan hürriyetine kesinlikle yer yoktur ve insan fiillerini zorunlu olarak işlemektedir. Onlara göre insan fiili, insanın her hangi bir rolü olmaksızın sadece Allah’ın ezeli kudretiyle meydana gelir.⁶²

İbn Kemal’e göre, Allah’ın takdiri oluş ve bozuluşun cari olduğu bu evrenin sınırlarıyla sınırlıdır. Gayb âlemi Allah’ın kazâ ve kaderinin sınırları dışındadır. “Bizim, göğü, kitabın sahifelerini katlar gibi katlayacağımız gün..” (el-Enbiya 21/104) ayeti kazâ ve kader hükmünün, hükümlerin sona erdiği o vakitte ortadan kaldırılacağına işaret etmektedir. Bu yüzden gayb âlemiyle ilgili şeylerde takdirin hükmü yoktur. Levh-i Mahfuz kıyamet günü geldiğinde ortadan kaldırılacaktır.⁶³ Kur’an’daki kader kavramının muhtelif kullanımlarını göz önüne aldığımızda İbn Kemal’in, kader hükümlerinin sadece bu dünya için geçerli saymasını tutarlı bulmak mümkün değildir. Aslında, onun daha çok Eş’ari çizgisine yakın olan kader anlayışı, böyle bir yoruma müsaade etmez.

İbn Kemal, temelde kaderci bir çizgide olmasına rağmen, insanın sorumluluğuna temel teşkil edecek çözümler aramayı ihmal etmez. İnsan Allah’ın ilmi ve takdiri dolayısıyla kesbettiği fiillerinde veya yaptığı amellerde Cebriyyenin ve düşünmeden ona tabi olan İmam el-Beydâvî gibi kimselerin zannettiği gibi mecbur değildir.⁶⁴ “Onların çokları iman etmezler” (eş-Şuarâ 26/103) ayeti gereğince, Allah’ın ilminde ve kazasında onlara inanmayanlar için, bu yüce ayetler fayda sağlamaz. “Gerçekten haklarında Rabb’inin verdiği sözü (azabı)

⁶⁰ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 165.

⁶¹ Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader* (İstanbul: Beyan Yayınevi, 1997), 69.

⁶² Aydın, *Kader ve Özgürlük*, 39-40

⁶³ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 163

⁶⁴ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 165.

sabit olanlar, kendi istekleri bütün mucizeler gelse bile elem verici azabı görünceye kadar inanmayacaklardır.” (Yunus 10/96-97) ayetinin tefsirinde el-Beydâvî, kaderle ilgili olarak Allah’ın kelâmının yalanlanamayacağını ve kazasının da bozulamayacağını söyler. Çünkü onların imanlarının asıl sebebi olan Allah’ın iradesi onlara taalluk etmemiştir⁶⁵, diyen el-Beydâvî’nin bu görüşünü İbn Kemal doğru bulmaz. el-Beydâvî, “*Bu gruba sapıklık müstehak oldu.*” (A’raf 7/30) ayetinin tefsirinde ise, onlar kaza-ı sabıkın gereğince delalette kalmışlardır, der.⁶⁶

Ömer b. Abdülaziz, kader hakkında soru soran kişiye şöyle der: “Allah, hükmü ve takdiri ile hesaba çekmez, ancak emrettiği ve yasakladığı ile hesaba çeker.”⁶⁷ Burada İbn Kemal meseleyi emir ve nehiy açısından ele alır, bu hususu İmam Mâtürîdî’nin *Kitabü’t-Tevhid* isimli eserinden yaptığı bir çözümlemeye dayandırır. Zira Mâtürîdî Allah’ın emretmesini ve nehyetmesini, insanın fiilinin kendisine ait olduğunun bir göstergesi olarak belirtir. Çünkü insanın hiçbir rolü olmaksızın fiilin yaratıcısının Allah olduğunun söylediğimizde, Allah’ın kendisine emrettiğini ya da kendisine bir takım yasaklar koyduğunu kabul etmememiz gerekir.⁶⁸ İbn Kemal’in nasıl bir kader yaklaşımına sahip olduğunun ipuçlarına baktığımızda ise, *Eğer hayır olsun şer olsun takdirin, mukadderi muayyen bir had üzere sabit bırakacak zorlayıcı kesin bir etkisi olsaydı, kendisi için zarar ve faydanın takdir edildiği kimsede bunların hasıl olması, istese de istemese de, kişinin bunlara duçar olması kaçınılmaz olurdu.*⁶⁹

Mutlak anlamda cebir inancı, İbn Kemal’e göre, ibahiliğe⁷⁰ ve zındıklığa yol açacağı gibi; yine mutlak anlamda hürriyet düşüncesi de Mecusiliğe ve Senevîliğe yol açar. Şu halde kader konusunda, orta yol benimsenmelidir.⁷¹ Çünkü kul iyilik ve kötülük işlemede muhtardır. Ayrıca kader konusunda konuşmayı yasaklayan rivayetler, İbn Kemal’e göre, mutlak anlamda bir yasaklama değildir. Nehyedilen şey kaderin sırlarına aşırı bir şekilde dalmaktır.

⁶⁵ el-Beydâvî, *Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil* (Beyrut: Daru İhyaü’t-türasi’l-Arab ts), 3: 289.

⁶⁶ el-Beydâvî, *Envaru’t-Tenzil*, 2: 542.

⁶⁷ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 166.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, nşr, Fethulah Huleyf (İstanbul: Mektebetü’l-İslamiyye, 1979); bk. Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 344.

⁶⁹ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 166.

⁷⁰ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 179.

⁷¹ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 179.

Kader konusunda nasslara uygun bir şekilde konuşmak müstehap, hatta salahiyyetli kimselerin kaderin gerçekliğini ortaya koyması vacibtir.⁷²

3.5. İbn Kemal'in Anlam Bilim ve Dil Bilimsel Semantik ile Felsefi Semantik Ayrımı

Kur'an'ın muhatabı insan aklıdır. Bundan dolayı insanın düşünmesini istemektedir. Akla aykırı olmak ile aklı aşmak farklı şeylerdir. Aklı aşan şeylerin akla aykırılığından söz etmek mümkün değildir. Kur'an'da akla aykırı bir şey olmamasına rağmen, aklı aşan hususlar bulunmaktadır. Bugün için aklı aşan hususların gelecekte izah edilmesi de mümkündür.⁷³ Ancak, günümüze değin, insan aklının kabul edebileceği bir çözüme ulaşamamıştır.

Kader problemine belli bir tür akılcılık doğrultusunda çözüm gerektirildiğinden bahsederken bu tür akılcılığın kelâm açısından soyut karakterli akılcılık olduğu söylenebilir. Zira kelâmcılar kaderin insan fiiliyle bağlantısını göz önüne alarak ona çözüm getirmeye çalışıyorlar. Fiil ise soyut karakterli bir şeydir. Dolayısıyla kader problemine getirilen çözümde soyut karakterli akılcılık kullanılacaktır.⁷⁴

Kader kelimesine anlambilim açısından çözüm getirmek istediğimizde, kader kelimesi ve müştaklarının Kur'an metnindeki bağlama göre kazandığı anlamları tespit etmek ve belli bir tür akılcılığa göre oluşturulan çözümlerden farklılıklarını göstermek gerekmektedir.⁷⁵ İbn Kemal'e göre İslâm'da *ne cebir ne de tefviz/fiilleri kullara havale etme* anlayışı vardır. Cebir anlayışından söz edemeyiz. Zira kul, iyilikleri kazanmada ve kötülüklerden uzaklaşmada hürdür/muhtardır. Allah'ın âdeti, kulun seçiminin/ihtiyarının akabinde kulun fiilini yaratmasıdır. İslâm'da tefviz anlayışından da söz edilemez. Zira kulun seçiminin menşei kalpte meydana gelen bir sebep/daidir. Kalpte oluşan

⁷² Öçal, *Kemal Paşazâde*, 342.

⁷³ Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (1992): 129-156.

⁷⁴ H. Sabri, Erdem, "Türk Kelâmcıları İbn Kemal (1468-1534) ve Mustafa Sabri'de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005): 49.

⁷⁵ Erdem, *Türk Kelâmcıları İbn Kemal*, 43-54.

sebepler/dailer de Allah'ın meşiyetine ve iradesine tabidir. Kulun Allah'ın meşiyetine ve iradesine herhangi bir müdahaleden bahsedilemez.⁷⁶

İbn Kemal'e göre iki türlü takdir ve iki türlü levha vardır. *Kevn/oluş* âleminde hadis olan her şeyin Levh-i mahfuzda icmali bir surette vardır. Kur'an'da *Ümmü'l-Kitap* diye tabir edilmiştir. Bu kitabın zamandan mücerred oluşuna ayetteki '*indehu*' ibaresi ile işaret olunur. Daha sonra icmali olan bu suretler, hikmeti ilahiyyeye uygun olarak *Levh-i mahv ve'l-isbat* ta tafsili suretlere bürünür. Bu levha, Kur'an'ın *semâü'd-dünya/dünya* seması dediği bir yerde bulunur. "*Allah dilediğini ortadan kaldırır ve sabit bırakır. Kitabın anası O'nun katındadır.*"(er-Rad 13/39) ayeti, her iki levhaya da işaret eder. Bu durumda birinci takdirde değil ama ikinci takdirde değişiklik söz konusu olabilir.⁷⁷ Ancak bu şekildeki ikili bir takdir ve levha anlayışı problem doğurur. Zira takdirin takdir olması için onda değişimin olmaması gerekir. Ayrıca söz konusu ayet, takdirle ilgili değildir. Ayetin bağlamını göz önüne aldığımızda, Allah'ın dilediğini silmesini ve dilediğini tespit etmesinin ve *Ümmü'l-kitabın* O'nun katında olmasının, Allah'ın zaman zaman peygamberler ve onlarla birlikte kitap göndermesiyle ilgili olduğunu görürüz. Dolayısıyla İbn Kemal'in söz konusu ayeti ikili takdir anlayışına delil olarak kullanması bir yorum olmaktadır.⁷⁸

3.6. İbn Kemal'in Akıl - Nakil Bağlamında Kader Konusunu Kelâmi-Felsefi Tahlili

İslam toplumunun ana problemlerden birisi de cebr ve kader meselesidir. İnsanların "bu mevzuunun menzillerinde, akıllılarının ayakları kaymış ve ilim sahipleri bu vadiye yolunu kaybetmiştir. Ben yani İbn Kemal olarak Allah'ın yardımı ve tevfiğiyle problemi, akla muvafık, nakle de mutabık olarak tahkik etmek istiyorum"⁷⁹ diyor. İbn Kemal Paşa, sadece bir nakilci değil, bilakis aynı zamanda düşünen, araştıran bir kimsedir.⁸⁰

⁷⁶ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 179.

⁷⁷ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 172-173.

⁷⁸ Erdem, *Türk Kelâmcıları İbn Kemal*, 43-54.

⁷⁹ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 158.

⁸⁰ Muhammed Tahir el-Cevabi, "Tunus Milli Kütüphanesinde Bulunan İbn Kemal'e ait Eserler", *Şeyhulislâm İbn Kemal* (Ankara: TDV Yayınları, 1986), 64.

Kur'an-ı Kerim'de “Biz ay için bir takım uğrak yerleri takdir ettik” (Yasin 36/39) ayeti, bazı âlimlere göre ayın hareketinin hesaplanabileceği anlamına gelir, şeklindeki bir takım yorumlar yapılmaktadırlar. Bunun neticesinde ise bazıları bu işle ilgilenmenin insanı tekfire kadar götürebileceğini söylemişlerdir. Bu tür düşüncelere parmak basan İbn Kemal, ay ve güneş tutulmasını önceden haber veren bir kimsenin tekfir edilmeyeceğini söyler. Onun bu görüşü ilk bakışta, bilimsel faaliyetleri onayladığı için cezbedici görünse bile, bu cümlenin ardından söylediği şu sözler onun asıl tavrının ne olduğu konusunda bize daha net bir bilgi vermektedir. “Fakat bunlar, bildiklerini kendilerine saklamayı kabul edinceye değin cezalandırılırlar. Gerçekten bilseler bile, bildiklerini söylememeleri gerekir. Zira bu kimseler halkı şüpheye düşürür. Halk bu tür bilgiyle diğer gayb bilgileri arasındaki farkı anlamadığı için hepsini aynı şey zanneder.”⁸¹

Gerek, “Allah'ın her gün bir işte” (er-Rahman 55/29) olduğunu beyan eden ayeti kerime ile gerekse peygamberimizin “Kalem'e kıyamete kadar olacak olanları yazmasının emredildiğinde, kalemin yazdıklarının kuruyarak hükümlerin kesinleştiğine”⁸² beyan eden hadisi şerifini değerlendiren İbn Kemal, bu ayetten yola çıkarak yaptığı açıklamada, kaderci bir yorumu benimser. Ona göre Allah'ın Her gün bir işte olması, onun, takdir ettiği şeyleri yaratmakla ve bunları açığa çıkarmakla meşgul olması anlamına gelir.⁸³ Yine İbn Kemal, bu kaderci anlayışını kuvvetlendirmek için ileri sürdüğü “Cehennem kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.” (et-Tevbe 9/49) ayeti kerimesindeki bu ifade, cehennemin başlangıçta Allah'ın takdirinde yer alan planıyla ilgili olduğunu belirtir.

Diğer bir örnek olan “Tedbir, kader karşısında bir işe yaramaz”⁸⁴ rivayetini açıklarken, bu rivayet ile evindeyken deprem olan kişinin dışarıya kaçmasının mekruh olmadığıdır. Nitekim Peygamberimizin de yıkılmak üzere olan bir duvardan uzağa kaçtığı mevzuu arasındaki ihtilaf konusunda şunları söylemektedir: Bunun nedeni Peygamberimizin Allah'ın kazasından mı kaçyorsun? diye soran kişiye verdiği şu cevap üzerinde düşününce açıklık kazanmaktadır. Benim kaçışım da zaten Allah'ın kazasından, tedbir kader karşısında

⁸¹ Öçal, *Kemal Paşazâde*, 335.

⁸² Kaynaklar bu hadisi, Kemal Paşanın zikrettiğinden daha farklı olarak naklederler. Bkz. İbn Mace, “Mukaddime”, 10. tahk. M. Fuat Abdalbaki, I/35.

⁸³ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 163.

⁸⁴ Heysemi, *Mecma'u'z-Zevaid* (Kahire 1407), 7: 209.

bir şey ifade etmez; fakat insanı hayır ve şerden oluşan mukaddere iter. Nitekim Tirmizi'nin Camisinde merfu olarak *Allah bir kişiye bir yerde ölüm takdir etmişse oraya ilişkin olarak o kişide bir ihtiyaç yaratır* rivayeti aktarılmaktadır.⁸⁵

3.7. İbn Kemal'in Kaderle İlgili Hadislere Bakışı ve Değerlendirmesi

İslam düşünürleri arasında genel olan hâkim kanaat, kaza ve kader konusuna girilmemesi ve bu hususta konuşulmaması iken İbn Kemal'in farklı bir şekilde, kader konusunu haddi aşmadan fikir beyan edebileceğini benimsediğini görüyoruz. İbn Kemal Hz. Peygamber'den gelen şu hadisi kendisine delil yapmıştır: “Amr b. Şuayb dedi ki; bir ara biz Hz. Peygamber'le (sav) oturuyorduk. Bir grup insanla Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer geldiler, Hz. Peygamber'e selam verdiler. Cemaatten bir kısım: Ya Resûlallah! Bunlar kader hakkında konuştular ve Hz. Ebubekir iyilikler Allah'tan, kötülükler bizdendir, dediler. Hz. Ömer ise, iyilikler ve kötülüklerin hepsi Allah'tandır, dedi. Topluluğun bir kısmı Hz. Ebubekir'e, bir kısmı da Hz. Ömer'e tabi oldu. Hz. Peygamber, “İsrafil'in, Cebrail'in ve Mikail'in arasında hükmettiği şeyle aranızda hükmedeceğim,” buyurdu ve şöyle devam etti: “Ey Ömer! Cebrail senin dediğin gibi dedi. Ey Ebubekir! Mikail de senin dediğin gibi dedi. Sonra biz ihtilaf ettiğimizde, sema ehli ihtilaf eder, sema ehli ihtilaf ettiğinde, yer ehli ihtilaf eder, o halde İsrafil'e soralım, dediler. Durumu İsrafil'e arz ettiler. İsrafil, kaderin hayır olsun şer olsun Allah'tan olduğuna dair hüküm verdi.” Sonra Resûlullah, işte benim hükmüm budur, buyurdu ve ilave etti. Ey Ebubekir! Allah isyan olunmamasını isteseydi, İblis'i yaratmazdı.”⁸⁶

İbn Kemal, Hz. Peygamberin (sav) duasının başlangıcında Lebbeyk ve sa'deyk. Hayır senin elindedir. Şer ise senden değil dediğini⁸⁷ söyler ki, buna göre hayrın Allah'a isnadı doğru iken şerrin ise Allah'a isnadının caiz olmadığı ortaya çıkar ki hadisin te'vilinde şunları söyler: Hadiste “*şer sana değil*” denildi, “*şer sendendir*” denilmedi. Çünkü şerri yaratanın da Allah olduğu zaruridir. Allah'tan başkası onu icad edemez. Ancak Allah'a nisbetle o şerr değildir. Şer olma, başkasına nispetle ve Allah'ın dışındakilere izafetledir.

⁸⁵ İbn Kemal, “Risâle fî şerhi'l-Ehâdîsi'l-Erbâin li'n-Nebî”, *Resâilü İbn Kemâl*, nşr. Ahmet Cevdet, cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), I: 41-60, (5. Risâle).

⁸⁶ İbn Kemal, *fî'l-Cebr*, 180.

⁸⁷ Buhari, “Enbiya” 7, “Tefsir'i Sure” 82/13-22; Müslim, “İman” 389, “Misafirin” 201; Ebu Davut, “Salat” 119; Tirmizi, “Cennet” 118; Nesaî, “İftitah” 17.

3.8. Kaderin Değişme Problemine İbn Kemal'in Bakışı

İbn Kemal, ezeli yazgının değişip değişmeyeceğini ifade etmek için *Levh-i mahfuz* ve *Levh-i mahv ve'l-isbat* kavramlarını kullanır. O'na göre, kevn-ü fesad âleminde/dünyada meydana gelen her şey, ilmi ilahiden ibaret olan levh-i mahfuzda zamana nisbetten münezzeh, ezeli kazaya uygun olarak icmalî bir şekilde bulunur. Kur'an, "*Levh-i mahfuz*"u "*Ümmü'l-kitab*" diye tabir eder. Genel anlayışa göre sonsuz ilahi ilmi sembolize ettiği düşünülen ve vahyedilen bütün ilahi kitapların ana kaynağı olan Ümmü'l-kitab/Ana kitap Levh-i mahfûz'la aynileştirilmektedir.⁸⁸ Böyle bir anlamlandırmada etkili olan unsur kitap ve ilahi ilim kavramlarının ayetlerde birlikte kullanılmasından kaynaklanmaktadır.⁸⁹ "*Allah'ın dilediğini ortadan kaldırır ve bırakır, kitabın anası/ümmü'l-kitab O'nun katındadır.*" (er-Rad 13/10) ayeti kerimesinde geçen indehu/onun yanında sözü, levh-i mahfuzda yer alan hükümlerin zamandan münezzeh olduğunu ifade eder. Ümmü'l-Kitab'ta yazılanlardan melekler dâhil hiç kimsenin bilgisi yoktur. Levh-i Mahfuzda yazılanlar hiçbir zaman değişime uğramaz.⁹⁰ İbn Kemal, Levh-i mahfuzla alakalı olarak yazdığı başka bir risalesinde Levh-i mahfuzu, levh-i manevi olarak adlandırmaktadır.⁹¹

İbn Kemal, İmam Kâşani'den (ö. 730/1329) alıntılar yaparak levh-i mahfuzda sabit olan hükümlerden bahisle, "Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de O'nun katında muayyen bir ecel vardır. Siz hala şüphe ediyorsunuz." (el-En'am 6/2) Yani, Allah sizi madde-i heyûladan yaratmıştır. Çünkü "*Ümmü'l-Kitab*" denilen kaza-i sabıkın ahkâmı zamandan münezzeh müşahhasattan müteal olarak küllidir. Zira ahkâmın mahalli, mahalle taalluktan mukaddes olan rûh-u evveldir. İşte ecel, zamanın arızalarından bir arızaya itibar olunmaksızın özel mizaçların ve muayyen terkiplerin nefsine nazaran ecel-i tabi diye isimlendirilen ve hüviyeti hasebiyle, istidadın tab'a iktiza eylediği eceldir. Birde O'nun katında muayyen olan bir ecel vardır ki, o da engellerin ortadan kalkması ve şartların içtima etmesiyle meydana gelmesi gerekli olan, zamana nisbetle takdir olunmuş eceldir. Bu ecel, "*Eceller geldiği vakit ne bir an tehir edilir, ne de bir an ileri alınır*" ayetinin buyurduğu

⁸⁸ Celal Yeniçeri, *Uzay Ayetleri Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1995), 203, 366.

⁸⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar, 1988), 8: 238.

⁹⁰ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 172-173.

⁹¹ İbn Kemal, *Levh-i Mahfuz*, 3.

gibi, levh-i kaderden ibaret olan *nefsi felekiye* kitabında sabittir. Muayyen bir vakte mukarin ve o vakit mülazimdir.⁹² Zamanı takdir edilmiş eceli ifade eden, *Ve Ecelin müsemma indehu* ibaresi ile levh-i mahfuzun zamana nispetten uzak olduğuna işaret eden “*Ve indehû ümmü’l-kitab*” kavlindeki, indehû lafzı birbiriyle tenakuz oluşturmaz mı? Hayır, öyle bir zıtlık yoktur. Çünkü “*Ve indehû ümmü’l-Kitab*” kavlindeki “indehû ümmü’l-kitab’ın” zarfıdır. “*Ve ecelin müsemma indehi*” kavlindeki “indehû”, ecel-i müsemmanın kendisinin değil, ecel-i müsemma olmasının zarfıdır. Zamanla bağlantılı olan zamanı belli olmayanı nefyetmez.⁹³

Yine İbn Kemal, bizim, icmalî dediğimiz ibareler ile imam Kâşani’nin külli diye ifade ettiği ibareler, filozofların ıstılahındaki manada değildir. Bunlarla vakıaya uygun düşmek üzere sabit olmak kastedilmiştir. Bu ibareler, vakıanın değişmesiyle değişmez, bununla beraber uygunluk bozulmaz. Vakıaya muhalefeti gerekmez, zamanla da kayıtlanmaz. Ezeli kazadaki icmalî suretlerin mutabakatını tavsif ederken, ‘zamana nispetten münezzehtir’, sözüyle buna işaret ettik. İmam Kâşani de “*Levh-i mahfuzda külli olarak bulananlar zamandan münezzehtir*” tavsifiyle buna işaret etmiştir. Tafsilden olan şeyi buna kıyas et. Ayrıca Kâşani, Bakara suresinin tefsirinde şöyle der: Levh-i mahfuzda sabit olan hükümleri özel ve genel olmak üzere ikiye ayırır. Özel hükümler, şahsın varlığına ve zamanın devamına bağlı olarak hükmi niteliklerini sürdürürler. Şahsa ait özel hükümler, şahısların bekasıyla bakidir. Zamana ait özel hükümler, zamanın geçmesiyle fesh olup zail olur. Bu hükümlere ait zaman, Kur’an’daki nesih gibi kısa süreli de olabilir, bu önceki şerait hükümlerinin neshi gibi uzun süreli de olabilir. Özel hükümlerin bazıları aynı anda, hem zamanla ve hem de şahısla ilgilidir. O halde bu hükümler, belli bir zamanda muayyen şahsın ve şahısların ameline özgüdür ki, bunlar zamanın geçmesiyle fesh olur. Şahsa ve zamana ait özel hükümlerin, bunlara bağlı olarak fesh olması, hükümlerin Levh-i mahfuzdaki sübutuna engel değildir. İnsanın canlı olması gibi belli şahıslara ve zamana bağlı olmayan umumi hükümler ise, dehrin sonuna kadar geçerliliklerini devam ettirir.⁹⁴

⁹² Kâşani, *Te’vilatü’l-Kâşaniyye*, 1: 210.

⁹³ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 173.

⁹⁴ Kâşani, *Te’vilat*, 1: 47; İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 174.

3.9. Kaderden Kaçılır mı?

İbn Kemal, tehlikelerden kaçınmanın üzerinde durur. Bu görüşünü ayeti kerime ve hadisi şerifler ile de teyid eder. Hz. Peygamber “*Arslandan kaçır gibi cüzamdan kaçın.*”⁹⁵ buyurmaktadır. Kur’an’da nefsi tehlikeye atmak yasaklanmaktadır. (el-Bakara 2/195) İbn Kemal, “(Resulüm) deki Eğer ölümden ve öldürülmekten kaçırıyorsanız size faydası olmaz! Kaçmanız bile az bir zamandan fazla yaşatılmazsınız.” (el-Ahzab 33/16) ayetine dayanarak ölümden kaçmanın insana fayda vermeyeceği şeklindeki muhtemel bir soruya şöyle cevapla karşılık verir: *Bu ayet, ölüm ve öldürmeyi tamamen def etme konusunda kaçmak fayda vermeyecektir, şeklinde anlaşılmalıdır.* Buradaki “fayda vermez” ifadesi, genel anlamda kullanılmıştır. Ayetin sonundan da anlaşılacağı gibi kaçmanın biraz fayda verebileceğini söyleyebiliriz.⁹⁶

el-Keşşaf sahibi diyor ki, eceliyle ölmek veya öldürülmek gibi size gelmesi kaçınılmaz olan şeylerden kaçmak, fayda sağlamaz. Eğer kaçmak size fayda verirse, ölümün tehir edilmesi suretiyle metalandırılırsınız ki, bu metalandırma da az bir zaman olur.⁹⁷ Bazı ravilerden rivayet olunduğuna göre, Resûlullah, eğer bir duvarın kıyısından geçerken hızlandı, peşinen bu ayet nazil oldu ve dedi ki, *İşte bu az zamanı talep ederiz.* Bazı kimselerden nakledildiğine göre, ayette, kaçmanın fayda vereceğine dair bir açıklık vardır ki, mezkûr ayetin sonunda bu mana, murad edilmiştir.⁹⁸ Beyzâvî, *Muayyen bir vakitte eceliyle ölen veya öldürülen her şahıs için, önceden hüküm geçmiş, kalem onu yazmış, öyleyse kaçmakta her hangi bir fayda olmaz,*⁹⁹ diyerek kaderci bir görüşü benimser. İmam Kâşani’nin yorumu ise, Beyzâvî’nin görüşlerini aratmayacak derecede daha da cebri bir tutum sergiler. Şöyle ki, Kâşani’ye göre, o vakitte ecel takdir edilmiş, tehlikenin sizi idrak etmesi kaçınılmaz olmuştur, öyleyse kaçmanın hiçbir faydası olmaz. Eğer ecel takdir edilmemiş olsa savaşta kaçsanız da kaçmasanız da tehlike sizi ilhak etmez.¹⁰⁰ İbn Kemal, hem Beyzâvî’nin hem de Kâşani’nin bu görüşlerini reddederek şöyle der:

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 443.

⁹⁶ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 178.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3: 528; İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 178.

⁹⁸ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 178.

⁹⁹ el-Beyzâvî, *Envaru’t-tenzil* (Beyrut, Daru İhyâü’t-türasü’l-Arab, ts), 5: 98; İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 178.

¹⁰⁰ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 178.

“Belli bir vakitte ölmesi veya öldürülmesi belirlenen her hangi bir şahıs için, ecelin gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Fakat şahsın ölümüne sebep olan, önceden geçmiş kaza hükmü değildir. Çünkü Allah o şahıs hakkında verdiği bu hüküm/kaza makziye/hükmedilene tabidir.”¹⁰¹İbn Kemal, muarızlarının ileri sürmüş olduğu cebri anlayışları ayet-i kerime ve hadislerle reddederek, insanın kaderin önünde iradeden yoksun bir varlık olmadığını vurgulamaya çalışıyor.

4. İbn Kemal’e Göre Kader-Ecel İlişkisi

İbn Kemal, Allah’ın insana süresi tayin edilmiş bir ömür biçtiğini kabul eder. Ecel, lügatte, “Süre açısından geç olmak, süreyi geciktirmek, ertelemek” gibi anlamlara geldiği gibi¹⁰², bir işin veya vaktin belli bir süresi, sürenin tamamı ya da nihayeti anlamlarına da gelir.¹⁰³ Örfte hayat süresinin sonu olarak kullanılan ecel, kelâmî terim olarak da bir canlının hayatının yok olması için ilahi ilim ve kader ile tayin olunan vakit, anlamlarına kullanılmıştır.¹⁰⁴ Bu anlamda Ehl-i Sünnet’e göre ecel asla değişmez.¹⁰⁵

İbn Kemal eceli, mübrem ve muallâk olmak üzere ikiye ayırır, **birincisi** tayin edilmiş/mübrem, müsemma ecel, **ikincisi** de muallâk ve muvakkat ecel. İbn Kemal, Mu’tezile ile benzer görüşü savunmaktan çekinerek tek bir ecel olduğunu ileri sürenlerin¹⁰⁶ bu tutumunu yanlış bulur ve kendi savunduğu ikili ecel anlayışının Mu’tezile’nin ecel anlayışından farklı olduğunu düşünür.¹⁰⁷ İbn Kemal iki türlü ecelin varlığın kabul ederken, Ehl-i Sünnet’in yaklaşımından uzak olmayan bir tutum içerisinde. Onun sözlüğünde “kesinleşmiş ecel” anlamına geldiği anlaşılan “Muallak ecel” kavramı, “Allah’ın kudreti ve yarattığı sebeplerle artıp eksilen ecel”dir. Artma ve eksilmenin Allah’ın kudretine ve sebepler yaratmasına bağlanması bir tarafa; kulun, sadaka, dua v.b. şeylerle eceline artıran amellerde bulunması da, ezeli belirlenime tabî olan bir olgudur. Şu halde, muallâk olan ecel bizatihi muallâk olmaktan ziyade, Allah’ın mübrem

¹⁰¹ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, s.178.

¹⁰² Keskin, *Kader ve Kaza*, 194.

¹⁰³ Emrullah Yüksel, *SistematiK Kelam* (İstanbul: İz yayıncılık, 2005). 118

¹⁰⁴ Yüksel, *SistematiK Kelam*, 118.

¹⁰⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni ilmi Kelâm* (İstanbul 134-1343), 2: 274.

¹⁰⁶ Mesela İmam Mâtürîdî, “iki ecel anlayışı”nı reddetmektedir. Bk. M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 323.

¹⁰⁷ İbn Kemal, *Risaletü’l-Ecel* (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1182), 71.

ecelden bağımsız olarak belirlediği, fakat sonuçta asıl toplam ömür süresini etkilemeyen bir eceldir. “Kendisini denize atarak ölen kimse muallâk ecelle ölmüştür. Eğer kendisini denize atmasaydı, ölmeyecekti.”¹⁰⁸ Aslında ecelde değişen bir şey yoktur. Çünkü ezelde ecelleri takdir eden Allah, kulun sarılacağı sebepleri bildiğinden sebepleri de ezelde belirlemiştir. Onun için Allah’ın ilminde herhangi bir değişim olması söz konusu değildir. Allah, bu adama ezelde belli bir ecel takdir etmişti. Adamın kendi iradesiyle denize atlayacağını da biliyordu.

İşte, muallâk olan ecel, daha önce de zikredildiği üzere, şeyin zatında bulunan imkân halidir. Mübrem ecelle kırk yıl yaşayacağı belirlenen bir kimsenin kırk yıl yaşaması zorunlu değildir. Çünkü bu takdirde bir açıklık bırakılmıştır. Bir kimse, sıla-i rahim ya da başka türlü bir iyilik yaparsa ömrünün belki bir müddet artacağı ezeli yazgıda yazılmıştır. Bir kimse de ölümüne üç gün kala otuz yıl daha yaşamayı garanti altına alabilir. Diğer yandan otuz yıl yaşama imkânı olan bir kimse sıla-i rahmi terk ettiği için bundan mahrum olabilir.¹⁰⁹ Hz. Peygamber hadislerinde ‘sadaka ve sıla-ı rahim, diyarları imar eder, ömürleri uzatır.’¹¹⁰ Eğer bir kimse yukarıda geçen iyiliklerle ömrünü artırmak istiyorsa, ölüm anını beklememelidir. Çünkü ölüm gelip çattığında sıla-ı rahim yapmaya kalkışmanın hiçbir faydası yoktur.¹¹¹ İbn Kemal’e göre, dakik bir nazarla bakıldığı zaman ömür sürene bir ömür biçilmiş kişinin ömrü, ya uzayabilir ya da zamanında gerçekleşebilir. Bütün bunlara rağmen takdirde bir değişiklik olmaz. Bundan dolayı her şahıs için takdir edilmiş sayılı nefesler vardı. Uzun seneler ve sınırlı günler değil. Açıktır ki günler nefeslerden oluşur. Sağlık-hastalık, yorgunluk-dinçlik durumuna göre fazlalaşır, eksilebilir.¹¹²

İnsanın kendi eceliyle ölmesini ya da başkası tarafından öldürülmesini O kimsenin üzerinden kazanın geçmiş olmasına bağlamayan İbn Kemal kazanın, hakkında kaza hükmünün geçtiği şeye ya da kimseye/maqzi bağlı olduğuna inanır. Bu, onun daha önceki bölümlerde ele aldığımız üzere *İlim ma’lu-ma tabîdir* düşüncesinin mantıksal sonuçlarından biridir. Zira “Çünkü şahsın ölümüne sebep

¹⁰⁸ İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 184-185.

¹⁰⁹ İbn Kemal, *Levh-i Mahfuz*, 8.

¹¹⁰ Buhârî, “Tıb” 12; Müslim, “Birr” 6; Ebu Dâvûd, “Zekât” 45.

¹¹¹ İbn Kemal, *Levh-i Mahfuz*, 10.

¹¹² İbn Kemal, *fi’l-Cebr*, 164.

olan kaza değildir. Kazayı iradeye, irade de ilme tabîdir. İlim ma'lûma tabî olduğuna göre, kaza dolaylı olarak makziye tabî olur.”¹¹³

Sonuç

Kader probleminin, bütün insanlığı ilgilendiren ve meşgul eden bir problem olduğu bilinen bir gerçektir. İnsanın var olduğu her yerde bu konu ile ilgi tartışmalar var ola gelmiştir. İbn Kemal çözümsüzlüğü ortadan kaldırmış mı yoksa bir parçası mı olmuştur. İşte bütün mesele burada düğümlenmektedir. Yaşadığı dönem itibariyle belki bu problemlere bir nebze de olsa yaptıkları çalışmalar vasıtasıyla parmak basmış ama günümüze gelindiğinde ise bu problemler aynen devam etmektedir. Yine üzerinde tartışmalar, yeni handikaplar oluşmaya devam etmektedir. Allah'ın ilmi, kader-kaza, ecel, Levh-i Mahfuz gibi kavramlar üzerinde tartışmaların nihayete ermesini beklemek biraz saf dillik olur. Kısacası bu meselelere baktığımızda bizlerin yaptığı filin tarifinden öteye gitmemektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.
- Akbulut, Ahmet. “Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33(1992): 129-156. Ankara 1992.
- Akdemir, Fuat. *İbn Kemal'in Hayatı, Eserleri ve Yaratma Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi 2014.
- Aktaş, Mehmet. *Kemalpaşazâde'nin Zihni Varlık Risalesi: Tahkik ve Değerlendirme*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi 2014.
- Altunsu, Abdulkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara 1972.
- Âsım Efendi. *Kâmus Tercemesi*. 2: 618. İstanbul 1305.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 15 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar, 1988.
- Atsız, Nihal. “Kemal Paşaoğlu'nun Eserleri”. *Şarkiyat Mecmuası*. 6: 71-111, 7: 112-135; İstanbul 1966.
- Aydın, Ömer. *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*. İstanbul: Beyan Yayınevi, 1998.

¹¹³ İbn Kemal, *fi'l-Cebr*, 179.

- Aydın, Ömer. *Türk Kelâm Bilginleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Bağcı, H. Musa. *İnsanın Kaderi, Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu, 2009.
- Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkâhir. *Usûlü'd-Din*. İstanbul: Matbatü'd-Devle, 1928/1346.
- Bahçivan, Seyit. “Şeyhulislam İbn Kemalpaşa’nın Vasiyetnamesi”, *Marife Dergisi*. 1/2 (2001): 210 (11.Dipnot).
- Baydemir, Celal. *İbn Kemal’in, Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi. Elazığ 2004.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*. 1: 409-411. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Brockelman, Carl Brockelmann, *GAL.I-II (Geschichte der Arabischen litteratur I-II)*, Leiden, 1943-49.
- Buhari, *es-Sahih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. A.Fikri Yavuz-İsmail Özen. 1: 352-354. İstanbul: Meral Yayınları, trs.
- Çelebi, İlyas. “Kemalpaşazade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 245. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemal’in Düşünce Tarihimizdeki Yeri*. Doktora Tezi. Harran Üniversitesi, 1995.
- Ebu Davut, *Sünen*, İstanbul: Çağrı yayınları, 1981/1401.
- Demir, Halis-Çatılı, Kemal, *İbn Kemal Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Yayımlanmamış Makale. Sivas-20018.
- el-Beyzâvî, *Envaru't-tenzil ve Esraru't-te'vil*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-İhyai't-türasi'l-Arab, ts.
- el-İsfahânî, Râğib. *el-Müfredât*. İstanbul 1970.
- Erdem, H.Sabri. “Türk Kelâmcıları İbn Kemal (1468-1534) ve Mustafa Sabri’de (1860-1954) Kader Problemi ve Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005): 49. Ankara 2005.

- Fayda, Mustafa. 'İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri". *Şeyhulislam İbn Kemâl Sempozyumu*. (Tokat, 26-29 Haziran 1985). Haz. S. Hayri Bolay ve Diğerleri. 53-60. Ankara: TDV Yayınları, 1986.
- Gölcük, Şerafeddin. "Kemal Paşa Zadenin İnsan Anlayışı". *Şeyhulislam İbn Kemâl Sempozyumu*. (Tokat, 26-29 Haziran 1985). Haz. S. Hayri Bolay ve Diğerleri. 173-178. Ankara: TDV Yayınları, 1986.
- Gölcük, Şerafettin. *Bakillâni ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gür, Eyüp. *İbn-i Kemal'in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve 'Risâle fi'l-Cebr ve'l-Kader' adlı eserinin tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2002.
- Hancerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. 5: 102. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.
- Harputi, Abdullatif. *Tenkihu'l-Kelâm fi Akaid-i Ehli'l-İslam*, Trc. Özdemir, İbrahim-Karaman, Fikret. Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Heysemi. *Mecma'u'z-Zevaid*. 7: 209. Kahire 1407.
- Hüsameddin, Hüseyin. *Amasya Tarihi*. 3: 222. İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1928.
- Hüseyin Ayvansarayî. *Hadikatu'l-Cevâmî*. 1: 181. İstanbul 1281.
- İbn Abidin. *Reddü'l-Muhtar ala Dürri'l Muhtar*. 1: 19. Mısır 1966.
- İbn Kemal. "Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader" *Resâil-i İbn-i Kemal*. neşr. Ahmet Cevdet. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1181.
- İbn Kemal. *Tehafüt Haşiyesi*. trc. Ahmet Arslan. Ankara: KB Yayınları, 1987.
- İbn Kemalpaşa, *Mecmu'u Resail-li'l-allemeti İbn Kemal Başa*, Hamza Bekriyyi ve dğr. 7 Cilt. İstanbul: Daru'l-Lü-bab, 2018.
- İbn Kemal. *Levh-i Mahfuz ve Levh-i Ma'nevi*. İstanbul ts.
- İbn Kemal. *Risaletü'l-Ecel*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1182.
- İbn Kemal. "Risâle fi şerhi'l-Ehâdisi'l-Erbaîn li'n-Nebî". *Resâilü İbn Kemâl*. nşr. Ahmet Cevdet, cem ve tashih: Ahmed Râmiz eş-Şehrî. I: 41-60, (5. Risâle). (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316).
- İbn Mace, *Sünen*, tahk. M. Fuat Abdulbaki. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisanü'l-Arap*. 20: 47-49. Beyrut, ts.
- İlgürel, Mücteba. "Celâli İsyanları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 252-257. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni ilmi Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul 134-1343.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İkinci baskı. İstanbul: Dergâh yayınları, 2013.
- Kâşani. *Te'vilatü'l-Kâşaniyye*. ter. Ali Rıza Doksan yedi. 1: 210. Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987.
- Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*. İstanbul: Beyan Yayınevi, 1997.
- Mâtürîdî. *Kitabü't-Tevhid*. nşr, F. Huleyf. İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1979.
- Mustafa Sabri Efendi. *İnsan ve Kader*. trc. İsa Doğan. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği 1989.
- Müslim, *es-Sahih*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.
- Nesaî. *Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar 15.-17. Yüz yıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Öçal, Şamil. *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Öge, Ali. *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*. Konya: Hüner Yayınları, 2011.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Kemal Paşa-Zâde " *İslam Ansiklopedisi*. 6: 561. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Reşad, Fâik. *Eslâf*. İstanbul 1311-1312.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsiru'l Kurani'l-Kerim*. 12 Cilt. Mısır: Menar Matbaası, 1353.
- Saraç, Yekta. *Şeyhülislam Kemal Paşazâde: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- Taşcı. Özcan. "Tokat Kelâm Âlimleri", *Tokat Sempozyumu Bildirileri* (1-3 Kasım 2012), Haz. Ali Açikel ve dğr. 3: 403-412. Ankara: Özyurt Matbaacılık, 2013.
- Tirmizi. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.

- Topaloğlu Bekir- Çelebi İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Turan. Şerafettin. “Kemalpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 238. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Usta Kurt, Murat, *İbn Kemal Paşa’nın “Tefsirü’l-Fatiha” Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 2: 591. Ankara: TTK Yayınları, 1972.
- Yazıcıoğlu, M. Sait. “Kelâmcı Olarak İbn Kemal”. *Şeyhulislam İbn Kemâl Sempozyumu*. (Tokat, 26-29 Haziran 1985). Haz. S. Hayri Bolay ve Diğerleri. 182-187. Ankara: TDV Yayınları, 1986.
- Yeniçeri, Celal. *Uzay Ayetleri Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1995.
- Yeprem, M. Saim. *İrade Hürriyeti*. İstanbul: Şamil Yayınları, 1984.
- Yüksel, Emrullah. *Sistematik Kelam*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005
- Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3: 165. Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-Arab, 1986.